

УДК 347.439

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОЩЕННЯ БОРГУ ТА ІНШИХ СУМІЖНИХ ІНСТИТУТІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Шимко Ф.А., здобувач
кафедри цивільного права та процесу ФПМК
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена порівняльній характеристиці договору прощення боргу з іншими суміжними інститутами цивільного права (зокрема, припинення зобов'язання за домовленістю сторін, новація, відступне, одностороння відмова від договору тощо). Встановлено ознаки, які доводять самостійний характер цього способу припинення зобов'язань.

Ключові слова: прощення боргу, спосіб припинення зобов'язань, новація, відступне, одностороння відмова від договору.

Статья посвящена сравнительной характеристике договора о прощении долга с иными смежными институтами гражданского права (в частности, прекращение обязательства по соглашению сторон, новация, отступное, односторонний отказ от договора и т. д.). Установлены признаки, которые доказывают самостоятельный характер этого способа прекращения обязательств.

Ключевые слова: прощение долга, способ прекращения обязательств, новация, отступное, односторонний отказ от договора.

Shimko F.A. THE RATIO OF DEBT FORGIVENESS WITH OTHER RELATED INSTITUTIONS OF CIVIL LAW

The article is devoted to comparative characteristics of agreement of debt forgiveness with other related institutions of civil law (in particular, termination of obligations on basis of agreement between parties, a novation, a compensation, unilateral cancellation of agreement etc.). The features have been installed that prove independent nature of this way of a discharge of obligations.

Key words: debt forgiveness, way of a discharge of obligations, novation, compensation, unilateral cancellation of agreement.

Постановка проблеми. Прощення боргу є одним із способів припинення зобов'язань, який закріплено в ст. 605 ЦК України. Застосування такого способу передбачає звільнення кредитором боржника від обов'язку за первісним зобов'язанням, якщо це не порушує права третіх осіб щодо майна кредитора. Законодавцем доволі стисло виражено ознаки такого правочину, у зв'язку з чим у науковій літературі існують дискусії з приводу правової природи прощення боргу. Деякі вчені наполягають на необхідності розглядати прощення боргу в якості різновиду припинення зобов'язання за домовленістю сторін, споріднюючи його з новацією або відступним. Однак, не дивлячись на договірний характер прощення боргу, цей спосіб припинення зобов'язань наділений ознаками, які відрізняють його від новації, відступного або ж односторонньої відмови від договору.

Ступінь розробленості проблеми. Деякі аспекти порівняльної характеристики прощення боргу з іншими способами припинення зобов'язань або суміжними інститутами цивільного права були висвітлені у роботах українських та зарубіжних науковців, зокрема, М.І. Брагінського, С.Н. Братуся, С.І. Вільнянського, В.В. Вітрянського, Н.Ю. Голубевої, О.М. Ерделевського, А.В. Коструби, Є.О. Крашеніннікова, О.І. Міхно, М.І. Панченко та інших.

Мета. Проведення детального порівняльно-правового дослідження для визначення ознак та властивостей, які доводять самостійний характер інституту цивільного права України.

Виклад основного матеріалу. Закріплення прощення боргу в окремій статті Цивільного кодексу України (ст. 605 ЦК України) свідчить про самостійний характер цього інституту цивільного права. Обґрунтування самостійного, відокремленого характеру прощення боргу має не лише наукове, але й практичне значення. Саме тому вважаємо за необхідне відобразити ті суттєві риси, які відрізняють прощення боргу від суміжних інститутів цивільного права.

О.В. Дзера зазначає, що відповідно до ст. 220 ЦК УРСР і ст. 604 ЦК України зобов'язання може припинятися за домовленістю сторін. Вона може мати місце, коли сторони не приступили до виконання зобов'язання або виконали його частково. Серед підстав припинення зобов'язань угодою сторін виділяють новацію, відступне, прощення боргу [1, с. 725]. Таким чином, можна зробити висновок, що автор виділяє одну підставу припинення зобов'язань, яка має декілька різновидів. Апелюючи такому висловлюванню, Ю.Л. Сенін стверджує, що справді, лише з цих трьох підстав зобов'язання припиняється за обов'язкової наявності домовленості сторін. Але вони є такими видами домовленості, які внаслідок своєї значущості набули самостійного значення [2, с. 35].

Перш за все, необхідно звернути увагу на спосіб припинення зобов'язань, який закріплено в ст. 604 ЦК України. Частина 1 зазначеної статті встановлює, що зобов'язання припиняється за домовленістю сторін [3]. Отже, оскільки принцип свободи договору є одним із основних принципів зобов'язальних право-

відносин, сторони здатні припинити існуюче між ними зобов'язання за власною домовленістю. Припинити первісне зобов'язання таким способом сторони можуть як до початку виконання зобов'язання, так і в процесі його виконання. Тут необхідно зауважити, що на відміну від прощення боргу, договір про припинення зобов'язання за домовленістю може бути укладено між сторонами, кожна з яких не виконала свій обов'язок перед іншою стороною повністю або частково в первісному зобов'язанні. Саме тому такий договір може бути двостороннім, кожна сторона якого наділяється як правами, так і обов'язками по відношенню до іншої сторони.

Наприклад, це можна прослідкувати в консенсуальному договорі поставки товарів, за змістом якого покупець протягом 10 днів із моменту підписання договору зобов'язується оплатити вартість товару, а постачальник – поставити товар на склад покупця протягом 5 днів із моменту оплати вартості товару. Однак, через декілька днів після підписання договору сторони виявили спільну економічну недоцільність його виконання, тому прийшли до згоди укласти договір про припинення договору поставки. Наявність невиконаних обов'язків як зі сторони покупця, так і сторони постачальника в договорі про припинення зобов'язання за домовленістю наділяє кожну з них правом вимагати припинення конкретного обов'язку за основним зобов'язанням.

Крім того, необхідно звернути увагу на юридичну конструкцію договору про припинення зобов'язання за домовленістю та договору прощення боргу: якщо в першому випадку права та обов'язки сторін припиняються за домовленістю, то в другому – саме в результаті звільнення кредитором боржника від покладеного на нього обов'язку. Іншими словами, «домовленість» та «прощення» хоча й призводять до одного правового наслідку – припинення зобов'язання, однак наповнені різним юридичним змістом. У положення ч. 1 ст. 604 ЦК України законодавцем не було вміщено зміст про взаємне або зустрічне звільнення сторін від їх обов'язків, мова йде саме про їх припинення за домовленістю.

Основним різновидом припинення зобов'язання за домовленістю сторін є новація. Частина 2 ст. 604 ЦК України встановлює, що зобов'язання припиняється за домовленістю сторін про заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами (новація) [3]. Завдяки своїм специфічним рисам новація відрізняється від простої домовленості сторін, на підставі якої нового зобов'язання не виникає [4, с. 16]. Аналізуючи зазначений нормативно-правовий припис, Є.О. Тупицька абсолютно обґрунтовано виділяє три ознаки новації: 1) наявність попередніх зобов'язальних відносин між особами; 2) домовленість сторін про припинення первісного зобов'язання; 3) домовленість сторін про заміну первісного зобов'язання новим між тими ж сторонами [4, с. 15].

З наведених ознак лише перші дві є спільними для новації та прощення боргу. Такі ознаки дійсно підтверджують двосторонній характер правочинів новації та прощення боргу.

Крім того, очевидно, що у порівнюваних способах виникнення правових наслідків у вигляді припинення первісного зобов'язання пов'язується із моментом досягнення згоди між сторонами зобов'язання.

Однак, на відміну від прощення, договір новації припиняє первісне зобов'язання та одночасно породжує нове між тими ж сторонами. Ще Д.І. Мейер зазначав, що за великим рахунком новація полягає в заміні одного зобов'язання іншим, яке встановлюється на місці попереднього [5, с. 667]. У випадку з прощенням боргу нове зобов'язання не виникає, первісне зобов'язання припиняється частково або у повному обсязі залежно від змісту договору прощення боргу, який сам вважається виконаним з моменту його укладення. Як і у випадку із загальним припиненням зобов'язань за домовленістю сторін (ч. 1 ст. 604 ЦК України), новація передбачає саме домовленість (згоду) сторін на припинення первісного зобов'язання, а не звільнення кредитором боржника від обов'язку за первісним зобов'язанням.

З цього приводу М.О. Єгорова зазначає, якщо наміри сторін правоприміняючого правочину спрямовані не на припинення зобов'язального зв'язку, а на його заміну новим правовідношенням, то домовленість про звільнення одного із суб'єктів зобов'язання від сплати боргу має розцінюватися в якості угоди про новацію зобов'язання з усіма правовими наслідками, що передбачені для новації [6, с. 500–501]. І навпаки, якщо звільнення боржника від обов'язку призводить до повного припинення зобов'язання або не трансформує підставу виникнення зобов'язання, то такий спосіб повного або часткового припинення зобов'язання має кваліфікуватися в якості різновиду прощення боргу [6, с. 501].

Прощення боргу завжди необхідно розглядати виключно в якості безоплатного договору, який не передбачає наявності будь-якого зустрічного надання. В свою чергу Цивільний кодекс України не встановлює таких обмежень для договору новації. Сторони такого правочину, припиняючи первісне зобов'язання, наділені правом встановити абсолютно новий предмет договору, передбачити множинність прав та обов'язків сторін договору, наявність зустрічного надання і таке інше. Предметом договору прощення боргу може бути лише звільнення первісного боржника від обов'язку за зобов'язанням, яке припиняється. З цього випливають й ознаки прощення, яке виступає лише безоплатним, одностороннім договором.

За змістом ст. 604 ЦК зобов'язання розглядається як нове, якщо воно виникає між тими самими сторонами, але з іншим предметом та умовами. Інакше кажучи, істотними ознаками новації є: а) відсутність зміни суб'єктного складу; б) зміна предмета договору, яка пов'язана зі зміною виду договору [7, с. 114]. На підставі викладеного можна стверджувати, що прощення боргу якісно відрізняється від новації, оскільки: 1) не пов'язане із заміною первісного новим зобов'язанням або перетворенням підстави первісного зобов'язання

зання; 2) є виключно безоплатним одностороннім договором; 3) наділене відособленим предметом договору, який виражається саме у звільненні боржника від обов'язку, визначеного первісним зобов'язанням.

Також в юридичній літературі існує дискусія з приводу ототожнення прощення боргу та відступного. Стаття 600 Цивільного кодексу України встановлює, що зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторіві відступного (грошей, іншого майна тощо). Розмір, строки й порядок передання відступного встановлюється сторонами [3].

Зі змісту зазначеної статті випливає: 1) передання відступного вчиняється за згодою сторін основного зобов'язання; 2) предметом відступного можуть бути гроші чи інше майно; 3) розмір, строки та порядок передання відступного встановлюються сторонами [8, с. 205]. Г.Ф. Шершеневич зазначав, що правило про необхідність точного виконання змісту зобов'язань для припинення їх сили не виключає можливості припинення зобов'язання виконанням іншої дії, якщо тільки між кредитором та боржником відбулася угода з цього приводу [9, с. 434]. З викладеного випливає головна спільна ознака між відступним та прощенням боргу – наявність згоди сторін первісного зобов'язання на вчинення правочину про припинення зобов'язання.

Деякі вчені схильні вважати, що включення в ЦК норми про відступне одразу після статті про належне виконання, як підстави припинення зобов'язання, свідчить, що законодавець розглядає його, як близьке до виконання зобов'язання поняття, хоча і не тотожне йому [7, с. 108–109]. Отже, припинення зобов'язання відступним все ж передбачає його виконання, а в силу того, що боржник передає гроші або інше майно кредиторіві за згодою останнього, таке виконання є належним та реальним. У буквальному значенні відступне означає не заміну виконання основного зобов'язання, а своєрідну плату, здійснювану боржником за невиконання основного зобов'язання, й за відмову кредитора в майбутньому примушувати його виконувати останнє [10, с. 108]. Однак при цьому така «плата» оформлена укладеним між сторонами первісного зобов'язання правочину у формі договору.

Аналізуючи предмет договору про відступне, А.В. Коструба зазначає, що в силу того, що перелік майна, яке може бути предметом відступного, визначений у ст. 600 ЦК України, не є вичерпним, керуючись визначенням майна, наданим у ст. 190 ЦК України, і маючи на увазі зміст зобов'язання, який полягає в обов'язку однієї особи вчинити певні дії і праві іншої особи вимагати їх здійснення, представляється можливим використовувати в якості предмета відступного не тільки майно (включаючи речі і право вимоги), але і дії [11, с. 372]. Таким чином, існує значна відмінність між предметом відступного та предметом прощення боргу. Така відмінність випливає із правової природи порівнюваних способів припинення зобов'язань: якщо відступне спрямоване на виконання первісного

зобов'язання шляхом заміни предмета, розміру, строків й порядку його передання, то прощення боргу полягає в укладенні договору, предметом якого є звільнення первісного боржника від виконання певного обов'язку.

З викладеного випливає і більш значуща відмінність порівнюваних інститутів. О.І. Міхно зазначає, що відступне повинно виступати у формі договору, тобто двостороннього правочину, для якого характерна наявність взаємних прав та обов'язків сторін [10, с. 109]. Дійсно, правова природа укладеного договору про відступне наділяє кожною зі сторін такого правочину «комплексом» прав та обов'язків одна стосовно одної: з одного боку, первісний кредитор наділяється правом вимагати передання відступного та обов'язком не вимагати від боржника виконання первісного обов'язку; з іншого – первісний боржник зобов'язаний виконати обов'язок, визначений договором про відступне, та наділений правом не виконувати первісний обов'язок. Як вказує О.С. Яворська, передання відступного, як одностороння дія боржника, і його прийняття кредитором веде до припинення основного зобов'язання [8, с. 212]. Незалежно від предмета відступного (гроші, інше майно тощо) договір про відступне завжди буде виступати двостороннім договором. Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що договір про відступне є виключно двостороннім договором, а прощення боргу – одностороннім.

Договір про відступне є консенсуальним договором, який вважається укладеним із моменту досягнення домовленості між сторонами по суті. Такий договір не може бути реальним з тієї причини, що на момент передачі майна, грошей тощо, кредитор міг би відмовитися від відступного й наполягати на виконанні первісного договірної зобов'язання [10, с. 109–110]. На відміну від відступного, класифікація прощення боргу за визначеним критерієм взагалі є недоцільною, оскільки в такому договорі об'єктивно не можна встановити строк його виконання, зважаючи на відсутність проміжку в часі від моменту його укладення до моменту виконання обов'язку боржника.

Інколи в юридичній літературі можна знайти порівняння прощення боргу з категорією «одностороння відмова від договору». Частина 1 ст. 525 Цивільного кодексу України встановлює, що одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом [3]. При цьому ч. 1 ст. 615 Кодексу конкретизує, що у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або у повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом [3].

Однак чіткого визначення поняття «одностороння відмова від договору» цивільний закон не містить. При цьому в розділах Особливої частини Цивільного кодексу України, які встановлюють положення про окремі види договорів, можна знайти конкретні підстави застосування односторонньої відмови від договору за законом. Так, наприклад, ч. 2

ст. 849 ЦК України встановлює, що якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим, замовник має право відмовитися від договору та вимагати відшкодування збитків [3].

Аналіз нормативно-правових приписів свідчить, що одностороння відмова від договору є одностороннім правочином: при наявності встановленої законом підстави особа в односторонньому порядку відмовляється від договору. Проте це не означає, що такий правочин не може бути двостороннім. Наприклад, Д.І. Мейер зазначав, що відмова від права уявляється або одностороннім актом його суб'єкта, або складає зміст двостороннього правочину, договору [5, с. 269]. Можливість застосування односторонньої відмови від договору законодавець напряму пов'язує із наявністю певних підстав: наприклад, порушення зобов'язання, вказівка в законі або домовленість сторін в основному зобов'язанні. Отже, кредитор не наділяється «абстрактним» правом односторонньої відмови від договору в будь-який момент. Це б суперечило принципу належного виконання зобов'язань. У свою чергу, прощення боргу є виключно двостороннім правочином, який вважається укладеним із моменту досягнення згоди між кредитором та боржником. Крім того, сторони вправі укласти такий правочин як до початку, так і після закінчення строку виконання зобов'язання. При цьому, для дійсності такого правочину не потрібна наявність певних підстав, передбачених законом, зважаючи на те, що зобов'язання припиняється за домовленістю сторін.

Висновки. З проведеного порівняльно-правового дослідження можна зробити висновок, що прощення боргу є самостійним способом припинення зобов'язань. Прощення боргу, на відміну від новації, завжди необхідно розглядати в якості безоплатного договору. Звільнення боржника від обов'язку передбачає повне або часткове припинення первісного зобов'язання, а новація – заміну первісного зобов'язання новим між тими ж сторонами.

Відступне спрямовано на виконання первісного зобов'язання шляхом заміни предмета, розміру, строків й порядку його передання, тоді як прощення боргу полягає в укладен-

ні договору, предметом якого є звільнення первісного боржника від певного обов'язку. Договір про відступне є двостороннім, а прощення боргу завжди виражене одностороннім договором. На відміну від односторонньої відмови від договору для дійсності прощення боргу не потрібна наявність певних підстав, визначених законом або договором, зважаючи на те, що зобов'язання припиняється за домовленістю сторін. Крім того, прощення боргу застосовується не лише для припинення договірних, але й недоговірних зобов'язань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – 736 с.
2. Сенін Ю.Л. Підстави припинення зобов'язань та місце новації серед цих підстав. // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – № 3 (139). – С. 30–35.
3. Цивільний кодекс України [Текст]: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
4. Тупицька Є.О. Новація боргу у позикове зобов'язання за законодавством України: монографія / Є.О. Тупицька. – Харків: Видавництво «ФІНН», 2012. – 160 с.
5. Мейер Д.И. Русское гражданское право. Том II. // 3-е издание, исправленное согласно определениям новейшего законодательства. – СПб, издание Николая Тиблена, 1864. – 789 с.
6. Егорова М.А. Прекращение обязательств: опыт системного исследования правового института. Монография. – Москва, 2013. – 1 236 с.
7. Цивільне право України: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. – Х.: Право. – 2011. – Т. 2. – 816 с.
8. Яворська О.С. Передання відступного як підстава припинення цивільного зобов'язання / О.С. Яворська // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2013. – Вип. 31. – С. 205–215. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apvchzu_2013_31_23.pdf.
9. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Девятое издание. – Москва. // Издание Бр. Башмаковых, 1911. – 851 с.
10. Міхно О.І. Припинення договору за цивільним законодавством України: Монографія. – К. – Х: ТОВ «Оберіг», 2009. – 224 с.
11. Коструба А.В. До питання про особливості механізму припинення зобов'язань в силу правоприміняючого юридичного факту – передання відступного / А.В. Коструба // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 371–374.